

ARKADIUSZ WAGNER

INSTYTUT BADAŃ INFORMACJI I KOMUNIKACJI UMK

<https://orcid.org/0000-0001-9525-0579>

Z DEDYKACJĄ DLA KSIĄŻĘCEGO SYNA. O RENESANSOWEJ OPRAWIE KRÓLEWIECKIEJ KASPARA ANGLERA W ZBIORACH BIBLIOTEKI KÓRNICKEJ

Przeprowadzone w ostatnich latach badania nad szesnastowiecznym księgozbiorem księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu potwierdziły, iż w Bibliotece Kórnickiej znajdują się cenne *exempla* woluminów o tej proveniencji¹. Jednym z nich okazał się klocek druków w charakterystycznej oprawie z portretami książęcej pary Albrechta i Doroty, córki króla duńskiego Fryderyka I². Księgą o porównywalnej wartości historycznej jest też niewielki, acz urodziwy tom w kunsztownej oprawie renesansowej. Wysokie walory artystyczne rzeczonoego dzieła intrologatorskiego, wraz z jego doskonałym stanem zachowania, skłaniają do objęcia go analizą tegumentologiczną (oprawoznawczą), mającą na celu wykazanie dokładnego czasu i miejsca jego wykonania.

Przywołany wolumin zawiera druk pt. *Triumphus Christi ascendentis in coelum* [...], autorstwa Walentego Schrecka (Valentinusa Schreckiusa) – królewieckiego

¹ Badania prowadzono w ramach projektu badawczego NPRH Uniwersalia 2.1, nr 21H 16 0078 84. Jego głównym efektem jest monografia: Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver Library of Albrecht of Prussia and his wife Anna Maria*, Berlin – Münster – Wien – Zürich – London 2019.

² Na temat tego dzieła: Arkadiusz Wagner, *Portrety Albrechta Pruskiego i księżnej Doroty na oprawie ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej. Z badań nad ikonografią władców w renesansowym zdobnictwie intrologatorskim*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2019, z. 36, s. 99–122.

poety, późniejszego profesora tamtejszego uniwersytetu oraz rektora gimnazjum w Gdańsku³. To szesnastokartkowe dzieło formatu 4° opublikowano w 1559 roku w oficynie prężnego królewieckiego drukarza i księgarza, Johanna (Jana) Daubmanna⁴. Na początku zawiera drukowany list malborscyka Urbana Storma do autora dzieła, a następnie dedykację Schrecka dla księcia na Ołyce i Nieświeżu – Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”. Z perspektywy niniejszego artykułu istotniejszy jest jednak fakt zamieszczenia na pierwszych, niezadrukowanych kartach woluminu wykalfigrafowanej dedykacji i wierszowanego panegiriku autora druku dla Albrechta Fryderyka, syna księcia Albrechta (5 k. *verso* – 7 k. *recto*, il. 1)⁵. Ów rękopiśmienny wpis kończy data „Idibus Augusti || Anno || 15-59”, dowodząca, że dedykacja powstała w tym samym roku co druk – wielce prawdopodobne, iż krótko po jego opublikowaniu.

Okoliczności te nie pozostawiają wątpliwości, że wolumin z kórnickich zbiorów stanowił niegdyś podarek Schrecka dla książęcego – zaledwie sześciolatniego – syna (urodził się 29 kwietnia 1553 r.). Jakkolwiek wpisywało się to w praktykę rozpowszechnioną wśród szesnastowiecznych elit⁶, to w przypadku książęcej rodziny w Królewcu miało dość szczególny wydźwięk. Wiązało się bowiem z – poświadczonymi w źródłach z epoki – staraniami Albrechta, by nie tylko wykształcić swego potomka, ale i uczynić z niego miłośnika książ i literatury⁷. Wiadomo na przykład, że już w wieku pięciu lat Albrecht Fryderyk otrzymał zbiór bliżej nieokreślonych książ. W sześć lat później miał co najmniej dwadzieścia pozycji książkowych, w tym katechizmy, komentarze biblijne, psalterz, podręczniki do gramatyki łacińskiej oraz wyciągi z pism autorów starożytnych. W kolejnych

³ Sygn. BK: Cim.Qu 2714; Kazimierz Piekarski, *Katalog Biblioteki Kórnickiej*, t. I: *Polonica XVI-go wieku*, cz. 1, Kórnik 1929, nr kat. 1301; wolumin zdigitalizowany na: <https://platforma.bk.pan.pl/objs/254881> [dostęp: 26.08.2020].

⁴ Na temat działalności Daubmanna zwłaszcza w: Ingrid Arp, *Hans Daubmann und der Königsberger Buchdruck im 16. Jahrhundert: Eine Profilskizze*, [w:] *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, Hrsg. von Axel E. Walter, Köln – Weimar – Wien 2004, s. 87–126; zob. też: *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. IV: *Pomorze*, opr. Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962, s. 70–90; Alodia Kawecka-Gryczowa, *Daubmann Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. Irena Treichel, Warszawa – Łódź 1972, s. 160 (tamże dalsza literatura).

⁵ Pełen tekst zob. na: <https://platforma.bk.pan.pl/objs/254881> [dostęp: 26.08.2020] (skany nr 12–15).

⁶ Na gruncie zachodnioeuropejskim zjawisko to przeanalizowała m.in. Natalie Zemon Davies, *Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-Century France (The Prothero Lecture)*, „Transactions of the Royal Historical Society” 1983, t. 33, s. 69–88.

⁷ Więcej na temat książek zgromadzonych dla Albrechta Fryderyka w: Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver Library ...*, s. 62–63.

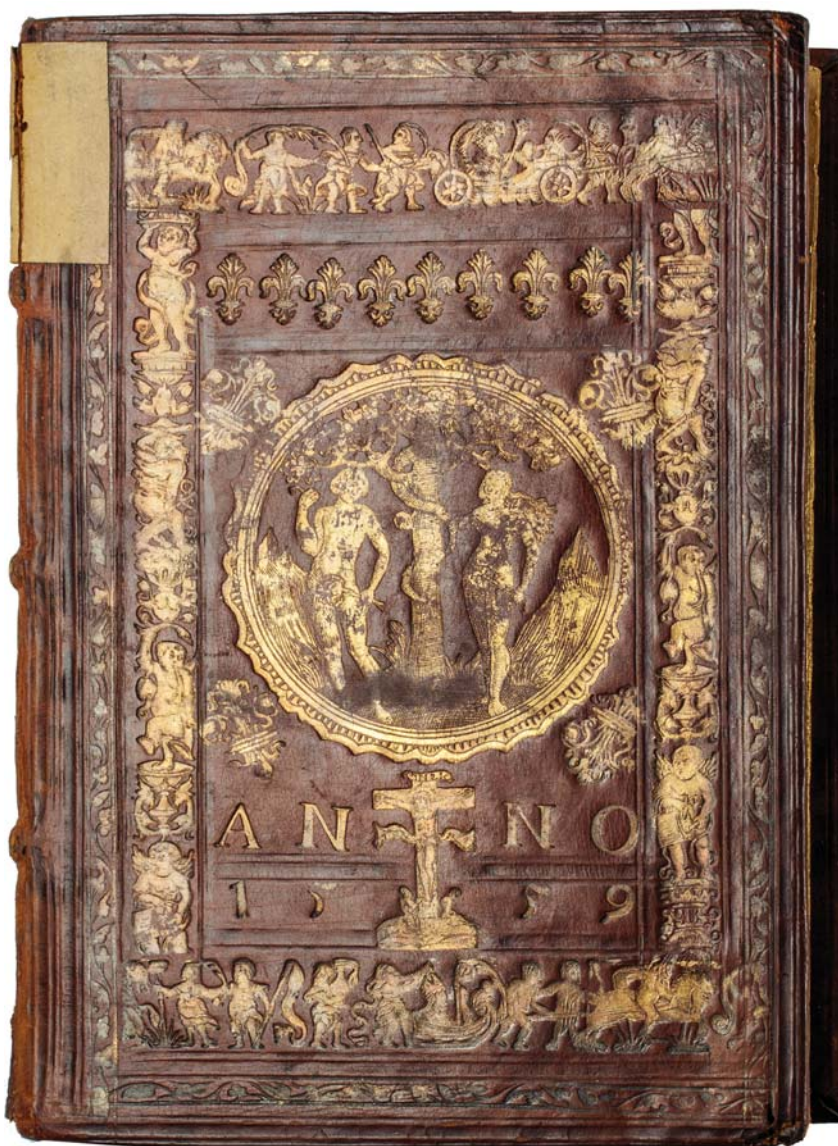
ILLVSTRISSIMO PRIN.

Cipi et Domino, Domino Alber:
to Fridenreich, Margrabio
Brandenburgensi, Brunsia,
Sachinienfium, Pomera:
nia, Cassuborum ac
Vandalorum pns,
Burgrabio No:
imbergensi, Ra:
zia pms
Cipi

Domino suo longi de:
mentissimo.

Quod nimis audaces ausim tibi mittere Manus
Princeps laus parua magna scintilla tua.
O ma velut incensa squallenti ueste remissa
Audent ad vestras saepe uenire foras.
Et noua stridenti disperdere carmina phoebo,
Inconscia quibus gratia nulla fauet.
Ipse quicquam propter temerarius ausa uideri
forsitan ex vno qui mihi uersas erat.
Gratia sed speris in te cum tanta amantis
Et fauor in studiis emittit arte bonis:
O ma venimus paruis caritatem mittere donis
Spero sunt animo gratia futura tunc.
Non etenim vestras scilicet cum nupis in ora
Sis sed in extremis mole, ubi laus.
Ut non vile tunc decus es pia fama feratur.
Speris si magni summa recepta tui.
Ipse mi rapit quo nescio promiss amore
Ut sis in opus gloria tanta meum.
Et capias vix termini de mittere fructus
Quasq; sero nescias saepe molestus oper.
Scilicet in studiis tua me clementia noscat
Laudibus et promissis sollicitate tuis.
Quem toties nunc eximius exultet missis
Ceteris, et eximium ferre per ista opus.
sum

Il. 1. Rękopiśmienna dedykacja Walentego Schrecka dla księcia Albrechta Fryderyka oraz początek wierszowanego utworu Schrecka wewnątrz woluminu oprawionego przez Kaspara Anglera, Królewiec, 1559; zbiory Biblioteki Kórnickiej. Fot. Z. Nowakowski

Il. 2a. Oprawa Kaspara Anglera (górná okładzina) wykonana na zlecenie Walentego Schrecka z przeznaczeniem do księgozbioru księcia Albrechta Fryderyka, Królewiec, 1559; zbiory Biblioteki Kórnickiej. Fot. Z. Nowakowski

Il. 2b. Oprawa Kaspara Anglera (dolna okładzina) wykonana na zlecenie Walentego Schrecka z przeznaczeniem do księgozbioru księcia Albrechta Fryderyka, Królewiec, 1559; zbiory Biblioteki Kórnickiej. Fot. Z. Nowakowski

Il. 3a. Oprawa Kaspara Anglera (górna okładzina) z superekslibrisem dedykacyjnym i portretowym medalionem (w funkcji własnościowej) księcia Albrechta Pruskiego, Królewiec, 1554; zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Fot. P. Kurek

Il. 3b. Oprawa Kaspara Anglera (dolna okładzina) z superekslibrisem dedykacyjnym i portretowym medalionem (w funkcji własnościowej) księcia Albrechta Pruskiego, Królewiec, 1554; zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Fot. P. Kurek

Il. 4. Oprawa Kaspra Anglera (górna okładzina) z medalionem ukazującym Sąd Ostateczny, Królewiec, 1560; zbiory Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu. Fot. A. Wagner

latach zasoby te powiększyły się m.in. o dzieła z zakresu prawa, historii i sztuki wojennej (ta ostatnia mogła pociągać młodzieńca, odkąd jako dziewięcioletek towarzyszył ojcu w tzw. wojnie orzechowej)⁸.

Działania, jakie podejmowano względem książęcego potomka, wydają się czymś naturalnym w obliczu namiętnej, bibliofilskiej pasji Albrechta i jego drugiej żony, Anny Marii. Pomiędzy schyłkiem lat 40. a początkiem lat 60. XVI wieku pasja ta zaowocowała nie tylko bogatymi księgozbiorami prywatnymi obojga małżonków, ale przede wszystkim stworzeniem imponującej kolekcji druków w srebrnych oprawach – „Biblioteki Srebra” („Silber Bibliothek”), zwanej potocznie „Srebrną Biblioteką”⁹.

O tym, że Schreck był świadom książęcej postawy wobec syna i poprzez książkowe podarki dla młodzieńca zabiegał o życzliwość samego Albrechta, zdaje się świadczyć jeszcze jeden druk. Jest to inne dzieło tego królewieckiego poety, opublikowane u Daubmanna w 1560 roku. W egzemplarzu obecnie znajdującym się w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu na wyklejce górnej okładziny ma on wykaligrafowaną i zakomponowaną w tzw. układzie półklepsydrowym dedykację tego poety dla Albrechta Fryderyka¹⁰. Naturalnie Schreck nie zapominał też o władcy Prus Książęcych, co potwierdza jego dzieło z 1566 roku pt. *Epithalamion*, opublikowane przez Daubmanna: na wyklejce ma ono wykaligrafowaną dedykację „Illustrissimo, laudatissimo[ue] principi et domino, domino Alberto Seniori [...]”¹¹.

⁸ Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver Library...*, s. 63. Mało znane zagadnienie Albrechta Pruskiego jako autora „najwybitniejszego dzieła z XVI stulecia na temat taktyki” na tle jego osiągnięć jako dowódcy por. m.in. Karol Łopatecki, *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2015, LIX, s. 163–188.

⁹ Z publikacji książkowych na jej temat: Paul Schwenke, Konrad Lange, *Die Silberbibliothek Herzog Albrechts von Preussen und seiner Gemahlin Anna Maria*, Leipzig 1894; Janusz Tondel, *Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992; tenże, *Srebrna Biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii*, Warszawa 1994; a ostatnio: Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver Library...*

¹⁰ Janusz Tondel, *Katalog poloników Kammerbibliothek i Nova Bibliotheca księcia Albrechta Pruskiego zachowanych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1991, s. IV, nr kat. 112 (tamże pełna treść dedykacji); Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver Library...*, il. nienum. [a] na s. 64.

¹¹ Janusz Tondel, *Katalog...*, nr kat. 113 (tamże pełna treść dedykacji). O innych książkach Albrechta Fryderyka z dedykacjami od różnych autorów zob. w: Janusz Tondel, *Rękopiśmienne dedykacje autorskie dla księcia pruskiego Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego syna w zbiorach Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, „Zapiski Historyczne” 1985, t. I, z. 1, s. 105–106, nr kat. 11–13, il. 5; Janusz Tondel, A. Wagner, *The Silver Library...*, s. 62–63, il. nienum. [b] na s. 64;

W tym miejscu wypadałoby dodać, że ojcowskie dążenia Albrechta nie przyniosły zakładanych skutków, wkrótce bowiem okazało się, że jego potomek jest chory umysłowo. Prawdopodobnie też Albrecht Fryderyk nigdy nie polubił ksiąg. Zdaje się o tym świadczyć relacja Lucasa Dawida w *Tagebuch über Albrecht Friedrichs Gemüths-Krankheit* (*Dzienniku o chorobie umysłowej Albrechta Fryderyka*), obejmująca okres między 1572 a 1573 rokiem. Mowa jest w nim, że księcia tylko raz widziano pochylonego nad książką, w dodatku jako zmuszonego do jej lektury¹². Niezależnie od postawy książęcego syna, подарowane mu woluminy stanowią namacalne świadectwo życia intelektualnego i kulturalnego na dworze pruskim. Z kolei szata zewnętrzna ksiąg wystawia pochlebne świadectwo lokalnym introligatorom, pracującym zarówno na potrzeby księcia, jak i jego dworzan oraz szerszych kręgów bibliofilsko-naukowych w Prusach Książęcych.

O wysokim poziomie królewieckiego introligatorstwa przekonuje również wolumin ze zbiorów kórnickich, którego oprawie nadano reprezentacyjną formę, odznaczającą się całkowicie złożoną i nadzwyczaj obfitą dekoracją (il. 2a-b). Mając na uwadze wysoki poziom wykonawstwa i użytych materiałów w oprawie, dzieło to było wręcz predestynowane do księgozbioru książęcej rodziny. Interesującą nas oprawę wykonano z tektury obleczonej delikatną, brązowo-wiśniową skórą ciętą. Blok zszyto na trzy zwieży snurowe, tworzące wydatne garby na grzbiecie. Wyklejki oraz cztery karty na początku i siedem na końcu woluminu wykonano z niezadrukowanego papieru żeberkowego (na początku księgi częściowo wykorzystano je na odręczny tekst Schrecka). W paru miejscach widoczny jest znak wodny bliżej nieokreślonej, choć przypuszczalnie pruskiej, papierni¹³. Przedstawia on tarczę herbową o wciętych pobocznicach i floralnej dekoracji wzdłuż obrzeży, z godłem przedstawiającym stojącą kaczkę, ewentualnie silnie zniekształcony wizerunek łabędzia¹⁴. Obcięcia kart są złożone i cyzelowane (puncowane)

Arkadiusz Wagner, *Portrety...*, s. 101–102, przyp. 8.

¹² Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver Library...*, s. 63.

¹³ O rozwoju papiernictwa w Prusach Książęcych XVI stulecia, w tym o papierni pod Królewcem, por. Hans Kohtz, *Ostpreussische Papierfabrikation*, Königsberg i. Pr. 1934, s. 39–54 (tamże dalsza literatura). Niestety w publikacji tej nie zawarto przerysów znaków wodnych regionalnych papierni.

¹⁴ Filigranu tego brak w opracowaniach Charlesa Moïse Briqueta (*Les filigranes*, t. I–III, Paris 1907); Gerharda Piccarda (*Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, t. I–XVI, Stuttgart 1961–1997) i Jadwigi Siniarskiej-Czaplickiej (*Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969). Brak go także w publikacjach dot. papierni z pobliskich wobec Prus Książęcych obszarów nad Zatoką Gdańską (np. Franciszek Pabich, *Papiernie nad Zatoką Gdańską*, Gdańsk 1978).

w naprzemienne motywy geometryczne i floralne. Dekorację okładzin wykonano w technice wycisków z okrągłych plakiet, radełek i tłoków, używając do tego złota wysokiej próby („feingoldu”). Dzięki temu do dziś złocenia zachowały swą szlachetną wyrazistość, niezaczernione oksydującymi domieszkami srebra – często stosowanymi na szesnastowiecznych oprawach. Technika ślepych wycisków ze strychniulca sporządzono jedynie główne linie struktury kompozycyjnej.

Kompozycja dekoracji okładzin oparta jest na schemacie ramowym z dość obszernym zwierciadłem, na górnej i dolnej okładzinie różniącym się proporcjami. Zbliżony jest też zestaw motywów i ornamentów zdobiących okładziny. Niemniej ukazane w zwierciadłach medaliony przesadzają o odmiennym wyrazie artystycznym tych części opraw. W centrum niemal kwadratowego zwierciadła górnej okładziny widnieje okazały (75 mm średnicy), okrągły medalion z przedstawieniem Adama i Ewy pod drzewem poznania dobra i zła, o rozłożystych gałęziach tworzących „baldachim” nad postaciami. Wokół jego pnia owinięty jest wąż, od którego Ewa wyciągniętą ręką odbiera jabłko. Przyglądający się temu Adam dzierży w prawej, podniesionej ręce jabłko (ukazano jego ogonek wyłaniający się zza zamkniętej dłoni), drugą zaś trzyma okazały kwiat zasłaniający jego miejsce intymne. Po bokach postaci, w tle kompozycji rysują się dwie skaliste i spiczaste góry. Całość otoczona jest charakterystyczną ramką ornamentalną z drobnym kreskowaniem i wrąbkowym otokiem. Naroża zwierciadła zdobią liliopodobne kwiatony, zaś jego dolną część zajmuje pośrodku niewielka scena z Ukrzyżowanym Chrystusem i adorującym go brodatym rycerzem w zbroi (Albrecht Pruski?). Wyobrażenie to wnika w środkową partię poziomej listwy, którą wraz z dolną krawędzią zwierciadła wykorzystano do upamiętnienia daty wykonania oprawy „AN NO || 15 59”. W analogicznej listwie nad zwierciadłem widnieje ornament ze zwielokrotnionych motywów trójliści.

Całość widnieje w dwustrefowym obramieniu (bordurze), wypełnionym radełkową, bogatą dekoracją ornamentalną. W pionowych listwach wewnętrznej strefy składają się na nie cztery pionowo uszeregowane wizerunki kupidynów i putta (odpowiednio: 3 i 1): trzymającego kije, grającego na rogu, grającego na

Zbliżony motyw znajduje się zaś w: Edmundas Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, Vilnius 1967, nr kat./przerys 2811 (tamże datacja bliska dacie wydrukowania i oprawienia woluminu z PAN BK: 1558 r.). Analogiczny znak wodny (w przerysie z głową godła zwróconą w nieprawidłową, heraldyczną lewą stronę) odnotowano zaś na s. 1–4 zapisu z 1562 roku, znajdującego się w Archiwum Państwowym w Olsztynie, tamże próba identyfikacji godła jako łabędzia (polski herb Łabędź) lub kaczkę, zob. Andrzej Ulewicz, Józef Dąbrowski, *Filigrańy w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie*, Olsztyn 2018, s. 192, il. 263.

bębnie oraz trzymającego dekoracyjny cokół, na którym stoi poprzeczna postać (podobne cokołowo-konsolowo-floralne motywy oddzielają każdy z wizerunków). W poziomych listwach tej strefy obramienia ukazano osobliwy orszak, składający się z brodatego króla w wozie z zaprzężoną parą koni i sześcioma postaciami przed nimi (pierwsza dmie w róg, a kolejne trzymają: dzban, proporzec, włócznię i prawdopodobnie kandelabr) oraz trzema za wozem (każda trzyma gałęzie palmowe); tuż za nimi, w saniach z zaprzężonym koniem (na którym siedzi półnaga postać), widnieje biskup trzymający pastorał. Zewnętrzne obramienie wypełnia więc roślinna, wraz z poprzednimi ornamentami zamknięta w liniach strychulcowych; one też zamykają kompozycję okładzin wzdłuż ich krawędzi i na styku z grzbietem.

Na okładzinie dolnej zwierciadło jest węższe i wyższe niż na górnej, wskutek czego pomieściło dwa spiętrzone, podobne wielkością (49 i 50 mm średnicy) okrągłe medaliony ze scenami biblijnymi. W górnym widnieje scena Zmartwychwstania Chrystusa unoszącego się na pierścieniu z chmur, pod którymi znajduje się płyta grobowca oraz śpiący (na prawo) i uciekający (na lewo) żołnierze, zaś na dalszych planach zabudowania. Dokoła sceny znajduje się otok z inskrypcją „EGO · SVM · RESVRRECTIO · ET · VITA · QVI · C · I · M · E · S · M · F VIVET”, zamkniętą w dwóch liniowych pierścieniach. Dolny medalion ukazuje scenę Sądu Ostatecznego: Chrystus siedzący na tarczy i globie, po jego bokach dwa anioły dmące w rogi, zaś poniżej zmartwychwstali ludzie prowadzeni przez anioła ku promienistej światłości (po lewej) i potępieni zaganiani przez diabła do piekielnej paszczy Lewiatana. W otoku medalionu znajduje się inskrypcja „CHRISTVS · IVDICATVRVS · EST · VIVOS · ET MORTVOS” o liternictwie świadczącym, iż opracowano ją puncami (odmienny charakter liternictwa poprzedniego medalionu, w tym zwłaszcza różnice kroju takich samych liter, dowodzi ich wycięcia w tworzywie wraz z pozostałymi elementami kompozycji). Pomędzy medalionami ukazano liliopodobny kwiaton ujęty przez zdublowane, niewielkie wizerunki Ukrzyżowanego Chrystusa; także kwiatony zamykają kompozycję zwierciadła u dołu. Bezpośrednio dokoła niego znajduje się rama z ornamentem łańcuszkowym. Pozostałe dwie strefy obramienia są analogiczne jak na okładzinie górnej.

Scharakteryzowany układ kompozycyjny oraz dobór motywów i ornamentów składają się na repertuar typowy dla renesansowego introligatorstwa kręgu niemieckiego. Podkreślenia wymaga też wysoki poziom wykonawstwa dzieła, objawiający się starannym rozmieszczeniem poszczególnych elementów i ich dokładnym wycięciem w skórze. Pewne niedoskonałości ujawnia jedynie uszeregowanie kwiatonów w jednej z listew na górnej okładzinie, położenie liter w napisie „AN NO” czy też niewyraźne i częściowo nachodzące na ramę wyciski z motywem krucyfiksu.

Wobec powyższych walorów warsztatowych dzieła jego wykonawcy należałoby szukać wśród utalentowanych mistrzów introligatorskich, dysponujących sporym zasobem narzędzi zdobniczych o okazałej formie. W jego identyfikacji wydatnie pomagają okoliczności powstania oprawy oraz ikonografia jej zdobień.

Pierwsze wskazówki co do daty i miejsca powstania oprawy wiążą się z chronionym przez nią drukiem: jest to bowiem wytwór królewieckiej oficyny Daubmanna z 1559 roku. Cenniejsze informacje wypływają z dedykacji Schrecka dla książęcego syna: po pierwsze, oznaczono ją datą „1559”, a zatem taką samą jak rok wykonania druku i oprawy; po drugie, zapisano ją na kartach wykonanych specjalnie w tym celu przez introligatora, co dowodzi bezpośredniej zależności między wykonaniem oprawy i zapisaniem dedykacji. Co więcej, autorem dedykacji był poeta, który w 1559 roku związał się z królewieckim dworem księcia Albrechta. Wszystko to każe szukać wykonawcy oprawy właśnie wśród królewieckich rzemieślników, aktywnych na przełomie lat 50. i 60. XVI wieku.

Mistrzem tym był Kaspar Angler, mający ugruntowany w tegumentologii niemieckiej i polskiej status najważniejszego introligatora królewieckiego XVI wieku¹⁵. Czas jego aktywności w stolicy księstwa przypada na lata 1539–1565, podczas których w jego warsztacie wykonano najprawdopodobniej ogromną liczbę – relatywnie licznie zachowanych do dziś – dzieł, tak na potrzeby biblioteki zamkowej, jak i wielu pomniejszych zleceniodawców. O skali produkcji warsztatowej Anglera świadczyć może potężny zasób narzędzi zdobniczych, jakie według niegdyśszego badacza królewieckiej kultury książki – Ernsta Kuhnerta były na wyposażeniu jego pracowni. Wybijają się wśród nich aż 64 radełka ornamentalne i figuralne (w tym trzy odmiany radełek z wizerunkami władców, m.in. Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta)¹⁶. Równie imponująco prezentował się jego zbiór 80 (!) plakiet introligatorskich, które przedstawiały szerokie spektrum wi-

¹⁵ Na temat działalności i opraw Anglera w: Ernst Kuhnert, *Der Königsberger Bucheinband im XVI. Jahrhundert*, „Sitzungsberichte der Altertums-gesellschaft Prussia” 1901, H. 22, s. 484–485; tenże, *Geschichte...*, s. 251, 253–254, 269–292 i in.; Konrad Haebler, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Bd 1–2, Leipzig 1926–1928, s. 140, 387; Janusz Tondel, *Biblioteka...*, s. 104–105; tenże, *Eruditio et prudentia. Die Schloßbibliothek Herzog Albrechts von Preußen. Bestandskatalog 1540–1548*, Wiesbaden 1998, s. 35–36; *Oprawy książkowe w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu*, cz. I: *Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk, Katalog wystawy*, opr. Arkadiusz Wagner, współopr. Beata Madajewska, Anna Mazerska, Toruń 2018, nr kat./tabl. 25a–d; a ostatnio: Arkadiusz Wagner, *Portrety...*, s. 104–117.

¹⁶ Ernst Kuhnert, *Geschichte...*, s. 270–278. Oprócz tej publikacji na temat grupy radełek Anglera z m.in. konterfektami ostatnich Jagiellonów w: Maria Jarosławiecka-Gąsiorowska, *Ikongrafia świecka na oprawach XVI i XVII w.*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1970, t. VI, s. 332–333; *Oprawy książkowe...*, nr kat./tabl. 25a–d–26.

zerunków i scen: od portretów książęcych, przez rozmaite sceny biblijne (niekiedy w różnych wersjach tego samego wątku staro- lub nowotestamentowego), po rzadko podejmowane w tej dziedzinie rzemiosła sceny mitologiczne¹⁷. Warto podkreślić, że tak wielka liczba narzędzi łączonych z Anglerem czyni z niego intrologatora o najbardziej urozmaiconym zasobie warsztatowym w kręgu niemieckim ery renesansu. Z drugiej jednak strony, skłania to do potraktowania jego dorobku jako kwestii otwartej. Nie jest bowiem wykluczone, iż przypisano mu dzieła, które w rzeczywistości są realizacjami innej – bądź nawet innych – pracowni. Niezależnie od tych wątpliwości faktem pozostaje, że mistrz cieszył się szczególnymi względami księcia Albrechta, co objawiło się ponad trzydziestoletnim okresem zleceń intrologatorskich¹⁸.

W zarejestrowanym przez Kuhnerta zasobie narzędzi Anglera znajdujemy również te, którymi ozdobiono oprawę kórnicką. Tyczy się to w pierwszej kolejności radełka z wizerunkami kupidynów i bezskrzydłego putta, którego formę niemiecki badacz potraktował jako efekt wpływów renesansowego zdobnictwa intrologatorskiego Wittenbergi¹⁹. Uwagę uczonego przyciągnęło też osobliwe radełko z „pochodem karnawałowym” („Karnevalszug”), w którym wprawdzie zamiast koni mylnie dostrzega lwy zaprzężone do wozu z królem, ale też daje interesującą propozycję identyfikacji jednego z przedmiotów niesionych w pochodzie jako laskę Dionizosa („Thyrsoś”) ²⁰. Wśród narzędzi Anglera badacz wyodrębnił też okazały medalion z Adamem i Ewą oraz dwa mniejsze medaliony ze scenami biblijnymi. Wszystkie z nich figurują wśród szeregu innych medalionowych plaket/tłoków o ikonografii religijnej²¹.

Atrybucyjne ustalenia niemieckiego tegumentologa wspierają zachowane do dziś artefakty. Wśród nich do najbardziej urodziwych, a zarazem najoryginalniejszych dzieł Anglera zalicza się oprawa kancjonału z 1554 roku, opublikowanego w królewieckiej oficynie Aleksandra Augezdeckiego (w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, il. 3a–b)²². Sporządzono ją z desek obleczonych wiśnio-wo-brązową skórą cielejącą, zaś okładziny pokryto bogatą, niemal w całości złocącą, dekoracją (podobnie jak w przypadku oprawy kórnickiej, wykorzystano do

¹⁷ Ernst Kuhnert, *Geschichte...*, s. 278–292. Reprodukcje niektórych z nich w: Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver Library...*, il. nienum. na s. 28–29, 32, 34, 40, 45–47 i innych.

¹⁸ Ernst Kuhnert, *Geschichte...*, s. 269.

¹⁹ Tamże, s. 273.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże, s. 280–288.

²² Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Pol.6.III.70; zob. też: Janusz Tondel, *Katalog poloników...*, nr kat. 57.

tego szlachetny „feingold”, który do dziś zachował barwę kruszcu). Kompozycja obu okładek jest podobna, oparta na schemacie ramowym ze zwierciadłem, w którym znajduje się okazały herb książęcy Albrechta (górna okładzina) oraz niewielki medalion z jego popiersiem (dolna okładzina). Wizerunek herbu z górnej oprawy jawi się jako unikatowy – a przynajmniej odosobniony w dorobku Anglera, w dodatku wyciśnięto go z tego samego klocka drzeworytniczego, który posłużył do odbicia ryciny herbowej w oprawionym druku. Medalion popiersiowy należy zaś do najbardziej charakterystycznych i dobrze rozpoznanych motywów na oprawach Anglera²³. Obrazowanie zwierciadeł składa się m.in. z odmiany ornamentu palmetowo-wstęgowego oraz dwóch ornamentów widniejących na oprawie kórnickiej. Pierwszy z nich (z wizerunkami kupidynów i putta) otacza bezpośrednio zwierciadło dolnej okładziny, drugi zaś (z orszakiem) widnieje w poziomych listwach obu okładek. Jak zatem widać, introligator nie tylko posłużył się tu takimi samymi narzędziami, jak w dziele ze zbiorów kórnickich, ale i rozmieścił je w podobnych strefach kompozycji okładek.

O chętnym posługiwaniu się w Anglerowskiej pracowni okrągłymi medalionami ze scenami biblijnymi przekonuje np. zespół czterech opraw druków muzycznych, wykonanych w 1560 roku (zbiory Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu)²⁴. Wykonano je z tektury i białej skóry świnińskiej, z dekoracją okładek o kompozycji ramowej z niewielkim zwierciadłem. Na każdej z opraw w centrum zwierciadła górnej okładziny wyciśnięto medaliony o różnej ikonografii. Oprócz medalionu z popiersiem Albrechta, Dawidem kłęczącym przed Jahwe oraz Przemienieniem na górze Tabor, figuruje wśród nich medalion ze sceną Sądu Ostatecznego – taki sam jak na oprawie kórnickiej (il. 4). Jedyna różnica dotyczy barwy wycisku: zamiast szlachetnych złocen posłużono się tu bowiem czarną farbą, efektownie kontrastującą z białawym tłem skóry. Prawdopodobnie rzadziej stosowany był okazały medalion z Adamem i Ewą; wśród dzieł Anglera znanych autorowi niniejszego tekstu nie natrafiono jak dotąd na żaden przykład takiego dzieła. Także Kuhnert w swej publikacji z 1926 roku wspomina wprawdzie o trzech wariantach medalionu, ale zastosowanie interesującego nas wariantu potwierdza tylko jednym przykładem²⁵.

²³ Medalion ten od dawna budził zainteresowanie zarówno niemieckich, jak i polskich badaczy, zob. np.: Bogdan Krieger, *Die Hohenzollern und ihre Bücher*, „Hohenzollernjahrbuch” 1903, 7, s. 122–123, il. nienum na s. 124; Ernst Kuhnert, *Geschichte...*, s. 284, 294; *Oprawy...*, nr kat./tabl. 25a; a ostatnio: Arkadiusz Wagner, *Portrety...*, s. 104, il. 3.

²⁴ Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu, sygn. 102680 (J. 4° 29); zob. też: *Oprawy...*, nr kat./tabl. 25a–d; Janusz Tondel, Arkadiusz Wagner, *The Silver...*, il. nie num. na s. 194; Arkadiusz Wagner, *Portrety...*, il. 3.

²⁵ Ernst Kuhnert, *Geschichte...*, s. 280.

Przywołana przez niego, bogato zdobiona oprawa dzieła Naogeorgusa (Thomasa Kirchmeyera) prawdopodobnie nie zachowała się lub jest zaginiona.

Jak zatem wynika z powyższego wywodu, przesłanki historyczne oraz artystyczne pozwalają na jednoznaczne włączenie kórnickiego artefaktu do dorobku królewieckiego intrologatora Kaspara Anglera jako jego reprezentatywnego dzieła z 1559 roku. Prestiżowość zlecenia od Schrecka, polegająca na przeznaczaniu księgi jako podarku dla książęcego syna, najpewniej przesądziły o wykonaniu oprawy przez samego mistrza. Tym sposobem bowiem intrologator mógł ugruntować swą pozycję nadwornego rzemieślnika Albrechta Pruskiego, choć zarazem – nie przykładając się należycie do pracy bądź powierzając ją niewykwalifikowanemu pomocnikowi – mógł sporo stracić na reputacji.

Dziś stwierdzić możemy, iż tak się na pewno nie stało. Walory estetyczne oprawy czyniły z niej bowiem prawdziwą ozdobę książęcej biblioteki, tak za czasów Albrechta i jego syna, jak i w kolejnych stuleciach. W konsekwencji dzieło to wypadłoby zaliczyć do najbardziej efektownych i najlepiej zachowanych opraw renesansowych w zbiorach Biblioteki Kórnickiej. Stanowi ona też kolejny zidentyfikowany w tej księżnicy zabytek intrologatorstwa „Atlantydy Północy”, jak zwykle się nazywać dawny Królewiec – miasto niemal zupełnie zniszczone podczas II wojny światowej. To zaś wzmacnia pogląd, iż w Kórniku wciąż znajduje się wiele niezbadanych skarbów nie tylko polskiego, ale i europejskiego intrologatorstwa nowożytnego.

Na koniec warto dodać, że enigmatyczne są okoliczności, w których książka w oprawie z warsztatu Anglera trafiła do siedziby Działyńskich. Obecnie zaliczona jest ona do tzw. starego zasobu zbiorów i nie figuruje w księgach akcesyjnych. Stara sygnatura inwentarzowa woluminu (8464) nadana została przez Kajetana Wincentego Kielisińskiego – dawnego bibliotekarza zbiorów zamkowych. To zaś wskazuje, że nabywcą książki był Tytus Działyński przed 1849 rokiem (czyli datą śmierci Kielisińskiego)²⁶. Jak wszedł w posiadanie tego i innych cennych woluminów z Prus, zapewne pozostanie tajemnicą owego wybitnego bibliofila. Wiele wszakże wskazuje, iż pozyskiwał on cymelia również na rynku antykwarycznym Królestwa Pruskiego.

²⁶ Za informacje w tej kwestii uprzejmie dziękuję mgr Magdalenie Marcinkowskiej, kierowniczce Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Kórnickiej.

WYBÓR BIBLIOGRAFII

- Arp Ingrid, *Hans Daubmann und der Königsberger Buchdruck im 16. Jahrhundert: Eine Profilskizze*, [w:] *Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, Hrsg. von Axel E. Walter, Köln – Weimar – Wien 2004, s. 87–126.
- Briquet Charles Moïse, *Les filigranes*, t. I–III, Paris 1907.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. IV: *Pomorze*, opr. Alodia Kawecka-Gryczowa, Krystyna Korotajowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962.
- Haebler Konrad, *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, Bd 1–2, Leipzig 1926–1928.
- Hubatsch Walther, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, Heidelberg 1960.
- Husung Max J., *Über den Plattenstempelschnitt in Königsberg*, [w:] *Von Büchern und Bibliotheken*, Hrsg. von Gustav Abb, Berlin 1928, s. 283–287.
- Jarosławiecka-Gąsiorowska Maria, *Ikonografia świecka na oprawach XVI i XVII w.*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1970, t. VI, s. 315–337.
- Kawecka-Gryczowa Alodia, *Daubmann Jan*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa – Łódź 1972, s. 160.
- Kohtz Hans, *Ostpreussische Papierfabrikation*, Königsberg i. Pr. 1934.
- Königsberger Buch- und Bibliotheksgeschichte*, Hrsg. von Axel E. Walter, Köln – Weimar – Wien 2004.
- Krieger Bogdan, *Die Hohenzollern und ihre Bücher*, „Hohenzollernjahrbuch” 1903, 7, s. 112–139.
- Kuhnert Ernst, *Der Königsberger Bucheinband im XVI. Jahrhundert*, „Sitzungsberichte der Altertums-gesellschaft Prussia” 1901, H. 22, s. 484–485.
- Kuhnert Ernst, *Geschichte der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg*, Leipzig 1926.
- Laucevičius Edmundas, *Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.*, Vilnius 1967.
- Lopatecki Karol, *Twórczość wojskowa Albrechta Hohenzollerna. Uwagi nad trzema manuskryptami przypisanymi w latach 2009–2014 Albrechtowi Hohenzollernowi*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2015, LIX, s. 163–188.
- Oprawy książkowe w zbiorach Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu*, cz. I: *Rzeczpospolita, Prusy, Dolny Śląsk*, Katalog wystawy, opr. Arkadiusz Wagner, współpr. Beata Madajewska, Anna Mazerska, Toruń 2018.
- Pabich Franciszek, *Papiernie nad Zatoką Gdańską*, Gdańsk 1978.
- Piccard Gerhard, *Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, t. I–XVI, Stuttgart 1961–1997.
- Piekarski Kazimierz, *Katalog Biblioteki Kórnickiej*, t. I: *Polonica XVI-go wieku*, cz. 1, Kórnik 1929.
- Schwenke Paul, Lange Konrad, *Die Silberbibliothek Herzog Albrechts von Preussen und sejner Gemahlin Anna Maria*, Leipzig 1894.
- Siniarska-Czaplicka Jadwiga, *Filigrany papierni położonych na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej od początku XVI do połowy XVIII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1969.
- Thielen Peter G., *Kultur*, [w:] *Albrecht von Brandenburg-Ansbach und die Kultur seiner Zeit. Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Düsseldorf 1968, s. 26–30.
- Tondel Janusz, *Biblioteka zamkowa (1529–1568) księcia Albrechta Pruskiego w Królewcu*, Toruń 1992.
- Tondel Janusz, *Eruditio et prudentia. Die Schloßbibliothek Herzog Albrechts von Preußen. Bestandkatalog 1540–1548*, Wiesbaden 1998.
- Tondel Janusz, *Katalog poloników Kammerbibliothek i Nova Bibliotheca księcia Albrechta Pruskiego zachowanych w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, Toruń 1991.

- Tondel Janusz, *Portrety z plakiet królewieckiego introligatora Kaspra Anglera*, [w:] *Pasja książki. Studia poświęcone pamięci profesora Janusza Dunina*, red. Jacek Ladorucki, Magdalena Rzadkowska, Łódź 2009, s. 90–96.
- Tondel Janusz, *Rękopiśmienne dedykacje autorskie dla księcia pruskiego Albrechta Hohenzollern-Ansbach oraz jego syna w zbiorach Biblioteki Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*, „Zapiski Historyczne” 1985, t. I, z. 1, s. 99–114.
- Tondel Janusz, *Srebrna Biblioteka księcia Albrechta Pruskiego i jego żony Anny Marii*, Warszawa 1994.
- Tondel Janusz, Wagner Arkadiusz, *Silver Library of Albrecht of Prussia and his wife Anna Maria*, Berlin – Münster – Wien – Zürich – London 2019.
- Ulewicz Andrzej, Dąbrowski Józef, *Filigrany w zasobie Archiwum Państwowego w Olsztynie*, Olsztyn 2018.
- Wagner Arkadiusz, *Portrety Albrechta Pruskiego i księżnej Doroty na oprawie ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej. Z badań nad ikonografią władców w renesansowym zdobnictwie introligatorskim*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 2019, z. 36, s. 99–122.
- Zemon Davies Natalie, *Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-Century France (The Prothero Lecture)*, „Transactions of the Royal Historical Society” 1983, t. 33, s. 69–88.

Źródła elektroniczne:

- <https://data.cerl.org/thesaurus/cnp01469277> [dostęp: 20.08.2020].
- <https://platforma.bk.pan.pl/objs/254881> [dostęp: 26.08.2020].
- <https://www.deutsche-biographie.de/sfz79146.html> [dostęp: 3.09.2020].

ABSTRACT

ARKADIUSZ WAGNER

WITH A DEDICATION TO A PRINCELY SON. ON KASPAR ANGLER'S RENAISSANCE KÖNIGSBERGIAN BINDING IN THE COLLECTION OF THE KÓRNIK LIBRARY

The holdings of the Kórnik Library include a small printed book by Walenty Schreck published by the Königsbergian printing house of Johann Daubmann in 1559. At the beginning of the book, there is a hand-written dedication from the author to Duke Albrecht Frederick, a son of Albrecht of Prussia (von Hohenzollern), and a versed poetic work. Since the volume was a gift to a juvenile duke (and indirectly to his father), it was bound in a masterly manner: in covers with rich, almost entirely gilded ornamentation and with gilded edges. The paper offers an analysis of this book-binding work, taking similar objects from Polish collections and information from relevant literature as a point of reference. This allowed a thesis that the object is a representative creation of the leading 16th-century Königsbergian book-binder Kaspar Angler, in which he used several of his characteristic decorating tools (such as a roll with figures of cupids and putti, a roll with a cortège of a king and bishop, and 3 medallion plaques with Biblical scenes). Taking into account its high artistry and almost untouched condition, the work seems to be one of the most impressive objects of the 16th-century European bookbinding industry in the collection of the Kórnik library. Its high historical value also results from its provenance – it originates from the ducal library in Königsberg.

Keywords: Kaspar Angler, Walenty Schreck (Valentinus Schreckius), Albrecht of Prussia (Albrecht von Hohenzollern), Albrecht Frederick, Johannes (Jan) Daubmann, Renaissance bookbinding, Königsberg